

УДК 81.342

Кочкорова Ф.Ж. - окутуучу, Арапбаева Г.М. - улук окутуучу

Немец тилиндеги үндүү, үнсүз тамгаларды кыргыз тилинин үндүү, үнсүз тамгалары менен салыштыруу.

Бул макала немец тилин окуп үйрөнүүдө фонетикага киришүү жана немец тилин окуп үйрөнүүнүн алгачкы этабы болуп саналат. Биз үйрөнүүчүлөр, окуучулар чет тилин окуп үйрөнүүдө алгач фонетикалык курска көңүл бурушубуз керек. Албетте өз эне тилибизди сүйлөп жатканыбызда тамгаларды туура айтабыз жана ал тамгаларды автоматтык түрдө созулма жана кыска, каткалаң жана жумшак айтылышын да туура айтабыз. Бардык тилдердин алфавити бар, алар фонетикалык талдоого ээ болушкан. Бул макалада немец тилиндеги үндүү, үнсүз тамгаларды кыргыз тилиндеги үндүү, үнсүз тамгалардын артикуляциялык базасын салыштыруунун негизинде жаздым. Немец тилин окуп үйрөнүүчүлөр үчүн сөзсүз түрдө фонетикалык транскрипсия негизги орунда турат. «Фонетика» деген сөз – грек тилинен алынган «тон», «үн», «добуш» деген маанини түшүндүрөт, тил илиминин бул бөлүгү тилдин үндүк жаңырышы деп биз билебиз. Чет – тилин окуп үйрөнүү көбүнчө өзүңүздүн эне тилиңиз калыптанган учур абдан туура болот, б.а. сүйлөө органдары керектүү үндү тууроого калыптаныш керек, албетте ар бир тилдин тамгаларынын айтылыш өзгөчөлүктөрү бар.

Немец тили менен кыргыз тилинин тамгаларынын окшоштуктары бар болгондуктан мына ушундай макаланы туура деп билдик. Бул макалада эки тилдин тамгаларын салыштыруу болгондуктан төмөнкүдөй өзгөчөлүктөргө көңүл бурдук. Немец тилинде жалпы 26 тамга бар 42 тыбыш бар, б.а. бир эле тамга бир нече тыбышты берген учурлар да кездешет. Мындан сырткары алфавитке кирбей калган кошумча **ä-э, ö-ө, ü-ү** тамгалары да бар. Ал эми эки, үч, төрт тамгалар биригип, бир тыбышты берген учурлар да кездешет.

Немец тилиндеги үндүү тамгалар орус тилине салыштырмалуу 3 эсе көп деп айтылат, бирок кыргыз тили менен дал келишет. Ал эми үнсүз тамгалар болсо кыргыз тилиндегидей эле каткалаң, жумшак, жылчыкчыл ж.б. болуп бөлүнүшөт. Кыргыз тилинде 36 тамга бар экендигин билебиз жана немец тилинен айырмаланып 10 тамгага көп экенин баамдадык.

Немец тилиндеги үндүү тамгаларды кыргыз тилиндеги үндүү тамгалар менен салыштырып окуу тил үйрөнүүчүлөргө жеңилдик туудурат, себеби немец тилиндеги үндүү тамгалардагы созулма , кыска, эринчил жана эринчил эмес болуп бөлүнүшөт. Немец тилинде созулмалуулукту билдирген атайын графикалык белгилер бар, аны мисал менен далилдей турган болсок төмөнкүдөй мисалдарды келтирүүгө болот: **da – [da:]; Paar – [pa:r]; Sahne – [za:ne]** ал эми кыргыз тилинде мындай белгилер жок, созулма үндүүнү айтыш үчүн сөзсүз түрдө эки созулма үндүү жазылат. Мисалы: жаак, таар, каалга, саат ж.б. бул мисалдар менен созулма «**aa**» тамгасынын айтылышын салыштырдык. Эки тилдеги созулма «**aa**» тамгасын айтып жатканда ооз көңдөй кенен ачылып , эриндер сүйрү формага келип, тилибиздин учу астыңкы тиштерге такалып, алдыңкы бөлүгү бир аз бүктөлүп, ал эми ортоңку жана арткы бөлүктөрү жеңил жатып артты көздөй түртүлгөнүн баамдадык. Немец тилиндеги **[e]** тыбышы созулма жабык үндүү жана ачык кыска үндүү болуп айтуу мүнөзүнө ээ боло алат, ал эми кыргыз тилинде мындай жабык үндүү жок. **Ä** умлаут тамгасы кыргыз тилиндеги **[э]** тыбышындай окулат. Бул тамгаларды графикалык белгилер менен далилдей турган болсок анда төмөнкүдөй мисалдарды келтирүүгө болот. **Leben – [le:bən], stehen – [ste:en], Mädchen – [mɛtcən]**. Ал эми кыргыз тилинде мындай белгилер

жок болгондуктан сөздүн аталышына карай созулма жана кыска үндүү менен жазылат. Мисалы: жээк, ээр, ээк ж.б. бул мисалдар менен созулма ээ тамгасын айтылышын салыштырдык. Созулма ээ тамгасынын айтылышы эки тилде тең бирдей мүнөздөмөгө ээ, б.а. ооз көңдөйүбүздүн айтылышы баш бармагыбыздын эinine ылайык болот. Эриндер сүйрү формага келип тилдин бардык бөлүгү жаак тиштерине тийет, жумшак тандай көтөрүлүп мурун көңдөйү ачылат. Мындай көрүнүш кыргыз тилиндеги [e] тыбышын айтууда колдонулбайт. Жогоруда айткандай немец тилиндеги e – тамгасы төрт түрдүү өзгөчөлүгү бар тыбыш болуп эсептелинет. Ал эми кыргыз тилинде жабык e тамгасы созулма жана кыска болуп бөлүнбөйт, бир гана ачык [э] тыбышы кыска жана созулма болуп бөлүнөөрүн билебиз. Ал эми немец тилинин үндүү [u:] [u] тыбыштары кыргыз тилиндегидей эле мүнөздөмөгө ээ экендигин далилдейбиз. Немец тилиндеги созулма [u:] тыбышы бир муундуу сөздөрдө жана [u] тыбышынан кийин [h] тыбышы жазылса сөзсүз созулма [u:] тыбышын берээрин графикалык белгиден улам билсек болот.

Мисалы: **Hut** - шляпа, **gut** - жакшы, **Uhr** – саат, **Kuh** – уй.

Ал эми кыргыз тилинде сөзсүз созулма уу тыбышы эки тамганын негизинде айтылаарын билебиз. Мисалы: **Tuu** – **die Flage**, **окуу** – **lesen**. **Үндүү [o:]** жана **[u]** тыбыштары да кыргыз тилиндегидей мүнөздөмөгө ээ экендигин билебиз, бир гана өзгөчөлүгү немец тилиндеги [o:] тыбышы төрт графикалык мааниде созулма айтылат, ал эми мындай мүнөздөмө кыргыз тилинде кездешпейт. Жогоруда берилген мүнөздөмөнү далилдей турган болсок немец тилинде сөзсүз түрдө бир муундуу сөздөр, [o] тыбышынан кийин жазылса, [h] тыбышы жазылган, б.а. [oh] тыбышы бар сөздөр, эки оо тамгасы бар сөздөр жана славян тилинен кирген, аягы [ow] мүчөсү менен аяктаган сөздөр созулма айтылат.

Мисалы: **so** – мына ушундай, **wohnen** – жашоо, **Boot** – кайык, **Treptow** – трептов.

Үндүүлөрдү мүнөздөп жатып кыргыз тилинин алфавитинде жайгашкан үү; жана ү тамгалары жана өө жана ө тамгалары немец тилинин алфавитинде жок экенин баамдайбыз. Бирок фонетикада бул тыбыштар да өз алдынча мүнөздөмөгө ээ экендигин билдик, б.а. атайын үү, ү жана өө, ө тамгалары үчүн ü жана ö умлаут деген аталышка ээ болгон тамгалар бар экенин билебиз. Бул ü жана ö тамгалары кыргыз тилиндеги [ү:] [ү] жана [ө:] [ө] тыбыштарын билдирет. Эми бул үндүүлөр да жогорудагы үндүү тамгалардай графикалык мааниге ээ, б.а. бир муундуу сөздөрдө h тыбышы ээрчиген сөздөрдө созулма айтылат.

Немец тилинде 15 жөнөкөй үндүү жана 3 татаал үндүү бар болсо, кыргыз тилинде 6 гана үндүү тамга бар, алар созулма жана кыска болуп бөлүнүшөт. Немец тилиндеги 3 татаал үндүү дегенибиз алар дифтонгдор, б.а. эки үндүү тамгасы биригип бир тыбышты бериши.

Ал эми немец тилиндеги үнсүз тамгалар жөнүндө маалымат берсек, айтылышы боюнча кыргыз тилинин үнсүздөрүнөн эч айырмасы жок мүнөздөмөгө ээ болушат. Бир гана өзгөчөлүгү бириккен үнсүз тамгалар, аффрикаттар кыргыз тилинде кездешпейт.

Мисалы: **Stadt** – шаар,

Bett – керебет,

Thema – тема.

Немец тилиндеги үнсүз тамгалардын дагы бир өзгөчөлүгү кээ бир үнсүз тамгалардагы бир үнсүз тамга менен ээрчишип жазылган учурда башка бир тыбышка өтүп кетээрин айтууга болот.

Мисалы: **Spiel** – [spi:l] – оюн, **Student** – [student] – студент, **Spiegel** – [spi:gəl] – күзгү. Немец тилиндеги үнсүз тамгалар кыргыз тилиндегидей түгөйлүү, каткалан, жумшак мүнөздөмөлөргө ээ болушат. Же кыргыз тилиндеги «з» чыл, «с» чыл деген мүнөзгө да ээ,

б.а. немец тилиндеги [s] тыбышы сөздүн башында же үнсүз тамгалар менен бирге келсе кадимкидей [c] тыбышындай айтылса, ал эми эки үндүү тамганын ортосунда жазылса сөзсүз [z] тыбышындай окулуп, эки мүнөзгө ээ болуп калат. Ал эми мындай мүнөз нукура кыргыз тилиндеги сөздөрдө кездешпейт, бирок диалекте, сүйлөө речинде кездешет.

Мисалы: **Rosa-гоза- роза, Sieben [zi:bən] – жети.**

Немец тилинде өзгөчө мүнөзгө ээ болгон [r] тыбышы кыргыз тилинде анчалык деле мүнөзгө ээ эместигин байкоого болот. Себеби, немец тилиндеги [r] тыбышын айтууда ачык эмес, дирилдеген добуш чыгаруу керек, ал үчүн таңдайдагы кичинекей тилчебиз чоң роль ойнойт, б.а. украин тилиндеги же өзбек тилиндеги [F] тыбышын же г менен х тыбышынын ортосунда пайда болгон тыбыштай добуш чыгаруу менен айтылат. Ал эми кыргыз тилинде болсо [p] тыбышы тескерисинче ачык, тилдин дирилдөөсү менен айтылат.

Мисалы: **Rose [r:za] – гоза – роза, Uhr [u:r] – ууг – саат.**

Немец тилинде дагы бир өзгөчөлөнгөн мүнөзгө ээ болушкан аффрикаттар кездешет, алар кыргыз тилинде кездешпейт.

Мисалы: **Apfel – [apfəl] – апфел – алма, Topf – [topf] – топф – илеген.**

Немец тилинде туура сүйлөөнү үйрөнүүдө немец тилинин тамгаларын, тыбыштарын, туура айтууну үйрөнүү абзел, ал үчүн немецче сөздөрдү көбүрөөк айтуу керек, ар бир тамганын мүнөздөмөсүнө ылайык ооз көңдөйүбүздү, ооз көңдөйүнүн булчуңдарын, б.а. жаак эттерибииздин булчуңдарын туура кыймылдатышыбыз керек. Албетте бул үчүн көптөгөн сөздөрдү, ырларды, китептерди окуп, жаттап көнүгүүлөрдү жасоо чоң ролго ээ. Туура айтууну үйрөнүүдө айрыкча жаңылтамачтардын да жардамы зор. Башка тилди окуп үйрөнүп жаткан окуучу жаңылтамачтын айтылышына кызыгуу менен үйрөнүп, туура сүйлөй баштайт. Айткан далилдерибиз куру бекер болбош үчүн бир нече мисалдар менен далилдегибиз келип турат. Немец тилинде кыргыз тилинен айырмаланып, ар бир үндүү жана үнсүз тамгаларга, алардын созулмалуулугуна, кыскалуулуугуна карай жумшак жана каткалаңдыгына карай жаңылтамачтар түзүлгөн.

М: Созулма [a:] тыбышы үчүн:

Herr von Hagen,

Wieviel Kragen,

Sie getragen,

im Spital in Kopenhagen?

Созулма [ʔ:] тыбышы үчүн:

Langes Fädchen,

fleißiges Mädchen,

Kurzes Fädchen,

faules Mädchen.

Ал эми үнсүз [h] тыбышы үчүн:

Hundert Hasen haben Hunger,

Hundert Hasen haben Durst.

Же кыргыз тилинде да жаңылтамачтарды кошуп кете турган болсок, абдан кызыктуу салыштыруу пайда болот.

М: Асманда эки айры куйрук

Бири ак куйруктуу айры куйрук

Бири кара куйруктуу айры куйрук

Ак куйруктуу айры куйруктун жолун

Кара куйруктуу айры куйрук тосот

Кара куйруктуу айры куйруктун жолун

Ак куйруктуу айры куйрук тосот
2. Бир түп тыт, бир түп түрп
Бир түп тыттын тамыры бир түп түрптүн тамырын түртөт
Бир түп түрптүн тамыры бир түп тыттын тамырын түртөт.
Өзүңүздөр көңүл бургандай бул жаңылтмачтар окулуп жатканда эле окуучунун же немец тилин үйрөнүүчүнүн кызыгуусун ойготот жана арттырат.

Мына ошондуктан немец тилин окуп үйрөнүп жатып жаңылтмачтар да зор мааниге ээ экенин айтып кетүүгө болот. Бул макала немец тилинин фонетикалык курсуна киришүү боюнча абдан керектүү материал болуп эсептелинет.

Бул макаланы жазып жатып эки тилдеги тамгалардын окулушу, тыбыштардын айтылышынын окшоштуктарын, айырмачылыктарын байкадык. Фонетикалык машыгуулар немец тилин үйрөнүүчүлөрдүн эбин, ыгын, туура сүйлөө машыгуусун өнүктүрүп, тыбыштарды калыбына келтирет, мындан сырткары лексикалык, грамматикалык материалдар менен иштөөгө даярдайт.

Өзгөчө белгилей кетчү нерсе студенттер же үйрөнүүчүлөр ээ болгон эп жана ык немец тили боюнча терең билимге ээ болууга жардам берет жана ар дайым бышыкталып, практикада колдонулуп турарына ишенебиз.

Бул макаланы жазууда иш тажрыйбабызды практика жүзүндө жайылтууну алдыбызга максат кылып койдук.

Адабияттар

1. *Н.Ф. Бориско* «Самоучитель немецкого языка» I-II том.
2. *Ф.Д. Кадыркулова. Г.К. Мадылова* «Учебно – методическое пособие по вводно – коррективному курсу немецкого языка».
3. Deutsch Einfach mit der Kassetten.
4. Themen Neu I-II Teil.
5. *А.Н.Шшиков* «Практическая фонетика»